

Ks. ANTONI DĘBIŃSKI
Lublin

USTAWY CESARZA HONORIUSZA PRZECIWKO CAELICOLAE

Jedność religii chrześcijańskiej – w 380 r. podniesionej do rangi religii państwowej – stanowiła istotne zagadnienie w polityce cesarzy rzymskich. Władcy, ingerując w tę dziedzinę życia publicznego, oczywiście nie kierowali się jedynie motywami religijnymi. Spory powodujące rozłamy w Kościele zagrażały jedności państwa, zakłócały porządek publiczny i niejednokrotnie kanalizowały tendencje opozycyjne i separatystyczne wobec centralnej władzy rzymskiej. Nic zatem dziwnego, że cesarze rzymscy wydali wiele ustaw przeciwko wyznawcom innych niż uznana przez państwo religii: heretykom, apostatom, poganom i wyznawcom religii żydowskiej¹. Jedną z licznych grup, bliżej nam nie znaną, która była zwalczana przez państwo rzymskie, byli Caelicolae².

¹ Ustawodawstwo cesarzy rzymskich ogłoszone w IV i V w. przeciwko wyznawcom religii niepaństwowych omawiają opracowania dotyczące relacji pomiędzy kościołem i imperium rzymskim. Należy tu wymienić następujące prace: L. d e G i v a n n i, *Chiesa e Stato nel Codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Napoli 1980; J. G a u d e m e t, *L'Église dans l'empire romain (IV-V siècles)*, Paris 1958; t e n ż e, *Les relations entre le pouvoir politique et les communautés chrétiennes d'après le Code Théodosien, Atti dell'Accademia romanistica Costantiniana*, t. IV, Perugia 1975, s. 433-446. Nadal bardzo użyteczna jest monografia B. B i o n d i e g o, *Il diritto romano cristiano*, t. I-III, Milano 1952-1954, poświęcona prawu rzymsko-chrześcijańskiemu, mimo że niektóre opinie tam zamieszczone nasuwają pewne zastrzeżenia. Ustawy cesarzy rzymskich dotyczące problematyki religijnej zestawia P. P. J o a n n o u, *La législation impériale et la christianisation de l'empire romain (311-476)*, Roma 1972. Ustawodawstwo karne przeciwko heretykom, apostatom, poganom i Żydom omawia praca A. Dębińskiego, *Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 1990, s. 59.

² Łacińskie wyrażenie „caelicola” jest złożeniem z wyrazów: caelum i colere. Słowo „caelum” oznacza sklepienie nieba, niebo, sklepienie niebieskie, to, co znajduje się na górze, atmosferę, górną warstwę powietrza. W sensie przenośnym słowo to oznacza także niebo jako siedzibę bogów, a także niebiosą, bogów, niesmiertelność. Zob. *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, 9. Aufl. neu bearb. von E. Seckel, Gratz 1958¹⁰ (dalej cyt. Heumann-Seckel), s.v. caelum, s. 51; *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia (dalej cyt. *Słownik tac.-pol.*), t. I,

I

Na początku V w. cesarz Honoriusz ogłosił dwie ustawy przeciwko *Caelicolae*; jedna z nich dotyczyła wyłącznie tej grupy.

C. Th. 16, 8, 19 [409] Idem AA. Iovio praefecto praetorio. Caelicolarum nomen inauditum quodammodo novum crimen superstitionis vindicabit. Ii nisi intra anni terminos ad dei cultum venerationemque Christianam conversi fuerint, his legibus, quibus praecepimus haereticos adstringi, se quoque noverint adtinendos. Ceterum est enim quidquid a fide Christianorum discrepat, legi Christianae esse contrarium. Quam quidam adhuc, vitae suae etiam et iuris inmemores, adtrectare ita audent, ut de Christianis quosdam foedum cogant taetrumque Iudaeorum nomen induere. Et quamvis qui haec admiserint, piscorum principum legibus iure damnati sint, non tamen poenitet saepius admonere, ne mysteriis Christianis inbuti perversitatem Iudaicam et alienam Romano imperio post Christianitatem cogantur arripere. Ac si quisquam id crediderit esse temptandum, auctores facti cum consciis ad poenam praeteritis legibus cautam praecipimus constringi, quippe cum gravius morte sit et inmitius caede, si quis ex Christiana fide incredulitate Iudaica polluat. Et idcirco iubemus, ne ecclesiis quisquam nocens vel cuiusquam abducere fidei ac devota deo praeceptione sancimus, sub hac videlicet definitione, ut, si quisquam contra hanc legem venire temptaverint, sciat, se ad maiestatis crimen esse retinendum.

Ustawa została wydana 1 kwietnia 409 r. Inskrypcja wskazuje, że jej autorami byli dwaj współcesarze: Honoriusz i Teodozjusz³. Zważywszy jednak, że została ona ogłoszona w Rawennie, mieście, które pełniło wówczas rolę jednej ze stolic zachodniej części cesarstwa, i była adresowana do Ioviusza⁴, pretora

Warszawa 1959, s.v. caelum, s. 397. Czasownik „colere” oznacza m.in. czcić, wielbić, hołdować, mieć w poszanowaniu, miłować, uważać za święte. Termin „caelicola”, którego etymologia jest nader przejrzysta, jest tłumaczony na język polski jako sługa boży, anioł. W języku poetyckim wyrażenie to oznacza mieszkańca nieba, niebianina, boga. Wyraz ten używany w l. mng. (caelicolae) oznacza także czcicieli nieba, kłaniających się niebu (*Słownik łac.-pol.*), t. I, s.v. caelicola, s.396.

³ Mimo że, począwszy od 28 marca 364 r., czyli pierwszego dnia rządów Walentyniana i Walensa, nastąpił faktyczny i trwały podział cesarstwa rzymskiego na dwie części, czego skutkiem była dwoistość administracji i kancelarii cesarskich, ustawy nadal wydawano w imieniu ówczynie panujących cesarzy. Praktyka ta była wyrazem tendencji, aby mimo trwałości podziału traktować cesarstwo jako jedną całość. Inskrypcje zamieszczone na początku ustaw wymieniają zatem jako ustawodawców władców wschodniej i zachodniej części cesarstwa. Szerzej na ten temat zob. J. G a u d e m e t, *Le partage législatif dans la seconde moitié du IV siècle*, *Studi di P. de Francisci*, t. I, Milano 1954, s. 319-335; t e n ż e, *Le partage législatif au Bas-Empire d'après un ouvrage récent*, „*Studia et documenta historiae et iuris*”, 21 (1955), s. 319-331.

⁴ W okresie dominatu ustawy cesarskie (leges generales; leges edictales) były ogłaszane bądź bezpośrednio przez cesarza, bądź przez upoważnionego urzędnika. Ogólne rozporządzenia cesarskie redagowano w formie listów adresowanych ad populum, ad senatum, ad praefectum praetorio lub do innego urzędnika cesarskiego. Szerzej na temat ustawodawstwa późnego cesarstwa zob. J. G a u d e m e t, *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IV et V siècles*,

pretorium zachodniej części państwa, należy przyjąć, że jej faktycznym autorem był cesarz Honoriusz. Ustawa ta, podzielona na dwie części, z niewielkimi zmianami stylistycznymi została inkorporowana do Kodeksu Justyniana⁵.

Inne przepisy dotyczące tej grupy wyznawców zostały umieszczone w obszernej ustawie z 25 listopada 407 r., skierowanej przeciwko różnym grupom heretyckim i poganom (*gentilis*)⁶. Fragment tej ustawy zawiera przepisy dotyczące Caelicolae.

Sirmond. 12 (407). Impm. Honorivs et Theodosivs Avgg. Cvrto praefecto praetorii [...]. Quapropter omnia, quae in Donatistas, qui et Montenses vocantur, Manichaeos sive Priscilianistas vel in gentiles a nobis generalium legum auctoritate decreta sunt, non solum manere decernimus, verum in executionem plenissimam effectumque deduci, ita ut aedificia quoque vel horum vel Caelicolarum etiam, qui nescio cuius dogmatis novi conventus habent, ecclesiis vindicentur [...].

Ustawa ta, podobnie jak poprzednia sygnowana imionami dwóch władców, została wydana przez Honoriusza. Miejszem jej ogłoszenia był Rzym, zaś adresatem Kurcjusz⁷, prefekt pretorium zachodniego. Nie włączono jej do Kodeksu

Paris 1979², s. 30 n. (dalej cyt. *Formation*).

Iovius był prefektem Italii; stanowisko to pełnił w 409 r., co potwierdzają, prócz omawianej, inskrypcje ustaw C. Th. 2, 8, 25(409); 2, 4, 7(407); 16, 5, 47(409). O. S e e c k, *Jovius (3), Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1894- (dalej cyt. RE) – t. IX, cz. II, col. 2015 -2016.

⁵ Kompilatorzy justyniańscy podzielili tekst tej ustawy na dwie odrębne części. Jedną z nich umieścili w tytule C. J. 1, 9 *De Iudaeis et caelicolis* jako ustawę C. J. 1, 9, 12: Idem AA. Iovio P. P [409]: „Caelicolarum nomen inauditum quodammodo novum crimen superstitionis vindicavit. ii, nisi ad dei cultum venerationemque Christianam conversi fuerint, his legibus, quibus praecipimus haereticos adstringi, se quoque noverint attinendos. Aedificia autem eorum, quae nescio cuius dogmatis novi conventus habent, ecclesiis vindicentur. Certum enim est, quidquid a fide Christianorum discrepat, legi Christianae esse contrarium”. Natomiast fragment końcowy ustawy C. Th. 16, 8, 19 został zamieszczony w tytule C. J. *De his qui ad ecclesias confugiunt vel ibi exclamant* jako odrębna konstytucja C. J. 1, 12 (409) Impm. Honorius et Theodosius AA. Iovio pp. Fideli ac devota praeceptione sancimus nemini licere ad sacrosanctas ecclesias confugientes abducere: sub hac videlicet definitione, ut, si quisquqm contra hanc legem venire temptaverit, sciat se ad maiestatis crimine esse retinendum.

⁶ W ustawodawstwie cesarskim wyznawcy religii politeistycznej byli najczęściej określani terminem paganus, pagani. Niekiedy, chociaż dość rzadko, nazywano ich gentilis, np.: C. Th 16, 10, 2(392) [...] in qua eum gentilicia constiterit superstitione famulatum; C. Th. 16, 10, 21 (416) Qui profano pagani ritus errore seu crimine polluuntur hoc est gentiles [...]. Na temat ustawowego określenia wyznawców religii pogańskiej zob. D e b i n s k i, dz. cyt., s. 150-151.

⁷ Kurcjusz był prefektem pretorium Italii. Oprócz C. Th. 16, 10, 19 (408 [407]), także ustawy C. Th. 1, 20, 1(408); 16, 5, 43 (408 [407]), 16, 10, 19 (408 [407]) pochodzące z lat 407 i 408 były do niego adresowane. O. S e e c k, *Curtius (4)*, RE, t. IV, cz. II, col. 1863.

Teodozjańskiego, lecz stanowi jedną z 16 ustaw zbioru zwanego *Constitutiones Sirmondianae*⁸.

Krótki fragment konstytucji Sirmond. 12 został zamieszczony jako odrębna ustawa (C. Th. 15, 5, 43) w innym miejscu Kodeksu Teodozjańskiego.

C. Th. 16, 5, 43 (408[407]). Idem AA. Cvratio praefecto praetorio [...]. Caelicolarum etiam, qui nescio cuius dogmatis novi conventus habent, ecclessis vindicentur. Poena vero lege proposita veluti convictos tenere debebit eos, qui Donatistas se confessi fuerint vel catholicorum communem refugerint scaevae religionis obtentu, quamvis Christianos esse se simulent.

Prócz cytowanych tekstów prawnych pewnych informacji o tej grupie dostarcza nam św. Augustyn, który w liście z 397 lub 398 r. wymienia jej nazwę. Otóż Biskup z Hippony pisze, że w drodze do Cytry, dokąd jechał celem konsekrowania nowego biskupa tego miasta, zatrzymał się w Tybursim w Numidii. W tej miejscowości konferował z biskupem donatystów Fortuniussem. Tam też dowiedział się o sekcie Caelicolae.

Ep. 44, 6, 13⁹ [...] iam enim miseramus ad Maiorem Caelicolarum, quem audieramus noui apud eos baptismi institutorem instituisse et multos illo sacrilegio seduxisse, ut cum illo, quantum ipsius temporis patiebantur angustiae, aliquid loqueremur. Quem posteaquam uenturum comperit, uidens nos aliud suscepisse negotium, cum et ipsum nescio qua necessitas protectionis argueret, benigne a nobis placideque discessit.

Augustyn podaje zatem, że s t a r s z y sekty Caelicolae udzielał powtórnego chrztu i uwiódł przez to *sacrilegium* wielu (*multos*). Niestety, nie wiemy, na czym polegał ten nowy ryt, przez biskupa z Hippony nazwany świętokradztwem¹⁰.

⁸ Zbiór *Constitutiones Sirmondianae* zawiera 21 konstytucji cesarskich, z których 16 Mommsen włączył do swojej edycji Kodeksu Teodozjańskiego. Zbiór *Constitutiones Sirmondianae* jest znany z manuskryptu lyońskiego (Mus. Philips 17545). Po raz pierwszy wydał go jezuita R. P. Sirmond w 1631 r., od którego nazwiska pochodzi nazwa zbioru. G a u d e m e t, *Formation*, s. 73-74; J ö r s, *Constitutiones Sirmondi*, RE, cz. 1, t. IV, col. 1110; G. K a r l o w a, *Römische Rechtsgeschichte*, Leipzig 1885, s. 996; G . S c h e r i l l o, *Constitutiones Sirmondianae*, Novissimo digesto italiano, t. IV, Torino 1964, s. 298. Autentyczność tego zbioru jest poddawana w wątpliwość; szerzej na ten temat zob. G. S a v o g n o n e, *Fonti apocrife del diritto romano ecclesiastico*, „Bulletino dell' Istituto di diritto romano”, 59-60 (1956), s. 233-235.

⁹ S. A v r e l i, *Avgustini Hipponiensis Episcopi Epistulae*, éd. A. Goldbacher, Vindobouae 1895, epistularum XLIV, VI, 13, s.120-121 (= *Patrologia latina*, ed. J. P. Migne, t. XXXIII, Paris 1862, col. 180).

¹⁰ G. B a r e i l l e, *Célicoles*, *Dictionnaire de théologie catholique*, t. I-XVI, Paris 1930-1972 (dalej cyt. DTC) – t. II, cz. II, s. 2088. Bareille nie wyklucza, że chrzest ten był powiązany z rytym obrzezania. Jego zdaniem, właśnie dlatego św. Augustyn nazywa go n o w y m s a c r i l e g i u m. M. Simon w artykule pt. *Communication. Un document du syncrétisme religieux*

Data wydania ustaw i (ich adresaci) pozwala przyjąć, że *Caelicolae* działali w IV i V wieku. Świadcstwo Augustyna upoważnia zaś do stwierdzenia, że ich kolebką była Afryka Północna. Teksty ustaw informują, że byli oni jakąś grupą, która pojawiła się niedawno: *Caelicolarum [...], qui nescio cuius dogmatis novi conventus habent; Caelicolarum nomen, inauditum quodammodo, novum crimen superstitionis vindicavit*. Była to grupa zorganizowana, która miała swoje struktury; na ich czele stał s t a r s z y. Tutuś *major*¹¹ był bowiem w tym czasie stosowany przez ustawodawstwo cesarskie na oznaczenie przełożonego gminy żydowskiej¹².

Fakt, że cesarz wydał ustawy przeciwko *Caelicolae* świadczy, że administracja państwowa oceniała, iż zagrażają oni porządkowi publicznemu. Pozwala to zatem wnioskować, że wówczas tworzyli oni grupę skupiającą pewną liczbę zwolenników i odgrywającą, przynajmniej lokalnie, jakieś znaczenie. Dalej, zwrot ustawy: *alienum Romani imperio* zdaje się wskazywać, że grupa ta przejawiała jakieś zachowania szczególne, wrogie wobec władzy i kultury rzymskiej¹³. Informacje zawarte w cytowanych tekstach są jednak zbyt lakoniczne, aby odpowiedzieć na pytanie, kim byli członkowie tej mało znanej grupy *Caelicolae*, jaka była ich doktryna, pochodzenie, jak byli oni kwalifikowani przez prawo. Pewne ustalenia w tej materii pozwala uczynić analiza przepisów ich dotyczących i sposób zaszerogowania cytowanych ustaw przez redaktorów Kodeksu Teodozjańskiego.

II

C z c i c i e l e n i e b a mieli jakiś związek z Żydami i ich religią. Ustawa ścigała ich bowiem pod zarzutem judaizmu (*foedum cogant taetrumque Judaeorum nomen induere*). W tekście ustawy stawia się im zatem zarzut przymuszania swoich adeptów do przyjmowania pewnych, nie znanych nam, juda-

dans l'Afrique romaine („Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, 1978, s. 510) z kolei przypuszcza, że prawdopodobnie chrzest ten nie był udzielany w imię Trójcy św. Być może należał on, utrzymuje autor, do rytów chrztu żydowskiego, który rozwinął się na obrzeżu synagogi ortodoksyjnej.

¹¹ Słowo „major”, stopień wyższy od przymiotnika „magnus”, ma wiele znaczeń. W odniesieniu do osób oznacza ludzi wysokiego stanu, znakomite, potężne, czcigodne, dostojne. Heumann-Seckel, s.v. magnus, s. 327-328.

¹² C. Th. 16, 8, 1 (315) *Iudaeis et maioribus eorum et patriarchi [...]*; C. Th. 16, 8, 23(416) *Idem AA. Annati Didascalo et maioribus Ivdaearum*; C. Th. 16, 9, 3: *Impm. Honorivis et Theodosivis AA. Annati Didascalo et maioribus Ivdaeorum*. Por. także: J. J u s t e r, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, Paris 1914, t. I, s. 441, przypis 3; t. II, s. 442, przypis 3.

¹³ S i m o n, dz. cyt., s. 510.

istycznych rytów i nazywania siebie Żydami. Pozwala to przypuszczać, że c z c i c i e l e n i e b a praktykowali jakieś elementy religii mojżeszowej, podobnie jak sekta Hyspistarianów¹⁴.

O ich związku z Żydami świadczy także fakt, że ustawa C. Th. 16, 8, 9 została umieszczona w tytule *De Ivdaeis, Caelicolis et Samaritanis*¹⁵. Zamieszczenie jej w tym tytule, obejmującym rozporządzenia dotyczące Żydów i Samarytan, wskazuje na jakieś pokrewieństwo Caelicolae z tymi grupami. Z drugiej zaś strony nazwa tytułu, w którym wymieniono trzy kategorie osób, zdaje się świadczyć, że Caelicole stanowili jednak odrębną wspólnotę, różną od Żydów i Samarytan. Dodatkowo znajduje to także potwierdzenie w nazwie tytułu C. J. 1, 9 *De Iudaeis et Caelicolis*¹⁶ Kodeksu Justyniana, w którym to wymieniono dwie oddzielne grupy osób. Zastosowana klasyfikacja wskazuje zatem na ich odrębność od Żydów i Samarytan i jednocześnie jakieś relacje i pokrewieństwo pomiędzy nimi.

Caelicolae mieli także pewien związek z heretykami, aczkolwiek nie można przyjąć, jak to robi Torhoudt, że stanowili oni chrześcijańską sektę heretycką¹⁷. Otóż ustawy Sirmond. 12 i C. Th. 16, 5, 43 wymieniają Caelicolae obok innych kategorii osób, mianowicie grup heretyckich: Donatystów, Pryscylianistów i Manichejczyków. Dalej, co również jest bardzo znamienne,

¹⁴ Hyspistarianie stanowili sektę działającą w III i IV w. w Kapadocji. Ich doktryna była nader eklektyczna. Zwolennicy tej sekty, nie opuściwszy całkowicie pogaństwa, przyjmowali pewne elementy judaizmu i chrześcijaństwa. Podlegali wpływom sabeizmu i na podobieństwo magów z Persji i Chaldei oddawali cześć ogniovi i światłu; nie byli oni jednak politeistami. Wyznawali wiarę w jednego Boga, którego nazywali istotą Najwyższą. Z drugiej zaś strony, pod wpływem Esseńczyków i Ebionitów, praktykowali szabas i powstrzymywali się od pokarmów nieczystych. Nie stosowali jednak obrzezania i składania ofiar Jahwe. Chrześcijaństwo nie było im nieznane, chociaż nie przyjmowali prawd tej religii. G. B a r e i l l e, *Hyspistariens*, DTC, t. VII, cz. I, col. 572; K. B a u s, *Hyposistariens*, *Lexikon für Theologi und Kirche*, t. I-X, Freiburg 1957-1967² (dalej cyt. LThK) – t. IV, col. 585. Niektórzy autorzy, np. Bareille (*Célicoles*, s. 2088) i K. Baus (*Caelicolae*, LThK, t. II, col. 881), sugerują wzajemne powiązanie i oddziaływanie pomiędzy Hyspistarianami i Caelicolae. Simon (dz. cyt., s. 513) przyjmuje zaś, że Caelicolae stanowili pewną odmianę afrykańskich sekt czczących Najwyższego.

¹⁵ Tytuł ten obejmuje 29 konstytucji pochodzących z lat 315-429. Jak wskazuje sama nazwa, ustawy tego tytułu obejmują przepisy dotyczące wyznawców judaizmu, Samarytan i Caelicolae. Ogólną charakterystykę tych ustaw podaje: D e G i o v a n n i, dz. cyt., s. 117-136; D e b i ń s k i, dz. cyt., s. 52-53.

¹⁶ Tytuł ten obejmuje 18 ustaw; większość z nich (14) pochodzi z Kodeksu Teodozjańskiego. Komisja kodyfikacyjna nie zamieściła w nim żadnej ustawy samego Justyniana.

¹⁷ A. T o r h o u d t, *Caelicolae, Reallexikon für Antike und Christentum*, t. II, Stuttgart 1954, s. 817.

ustawa C. Th. 16, 5,43 została zamieszczona w tytule C. Th. 16, 5 *De haereticis*¹⁸, obejmującym ustawy przeciwko heretykom.

O tym związku z heretykami świadczy także sformułowanie ustawy, w której zaznaczono, że *Caelicolae* symulowali, iż są chrześcijanami (*Christianss esse se simulent*¹⁹). Tekst ten pozwala przypuszczać, że *czcicieli nieba*, być może z racji ściśle oportunistycznych, aby uniknąć kar, pozorowali przynależność do religii chrześcijańskiej. Nie wyklucza to wcale hipotezy, że ta synkretyczna grupa przyjmowała jakieś elementy doktryny chrześcijańskiej, co znajdowałoby potwierdzenie w świadectwie Augustyna.

Dalszym argumentem za taką tezą jest groźba ustawodawcy zastosowania takich samych kar, jak wobec heretyków (*his legibus, quibus praecepimus haereticos adstringi*)²⁰. Wskazywałoby to zatem, że chociaż ustawodawca nie traktował ich jednoznacznie jako heretyków, to jednak sytuował ich obok wyznawców wiary nieortodoksyjnej.

Tak zatem klasyfikacja ustaw dotyczących *Caelicolae* nie jest jednoznaczna. Grupa ta nie była traktowana ani jako sekta żydowska, ani też jako heretycka.

III

Czcicieli nieba byli grupą zwalczaną przez państwo; przynależność do nich była przestępstwem, za które przewidywano sankcje karne. Ustawa C. Th. 16, 8, 9 oskarżała *czcicieli nieba* o nowe przestępstwo (*novum crimen*). W prawie rzymskim terminem *crimen*²¹ oznaczano przestępstwo, które godziło w bezpieczeństwo i interes państwa rzymskiego. Tekst ustawy nie specyfikował jednak rodzaju i przedmiotu tego przestępstwa, nazywając je jedynie przestępstwem zabobonu (*crimen superstitionis*). W epoce przedchrześ-

¹⁸ Tytuł ten jest najobszerniejszy w szesnastej, poświęconej sprawom religijnym, księdze Kodeksu Teodozjańskiego, liczy bowiem 66 ustaw wymierzonych przeciwko różnym herezjom. Ustawy zakazywały przynależności do grup heretyckich, ściagały twórców nieprawowiernych poglądów i nakładały różnorodne kary i ograniczenia na heretyków. Zawartość tego tytułu jest jednorodna i adekwatna do jego nazwy. Ogólną charakterystykę ustaw mieszczących się w tym tytule podaje De Giovanni, dz. cyt., s. 81-106; Dębicki, dz. cyt., s.49-50.

¹⁹ C. Th. 16, 5, 43.

²⁰ C. Th. 16, 8, 19 = C. J. 1, 9, 19.

²¹ Na temat pojęcia „*crimen*” i jego rozwoju w rzymskim prawie karnym, por. A. Albertario, *Studi di diritto romano*, t. III, Milano 1936, s. 175 n. C. Giffredi, *I principi del diritto penale romano*, Torino 1970, s. 9 n. G. Longo, *Delictum e crimen*, Milano 1976, s. 96 n.; Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (Nachdr. Gratz 1955), s. 9 nn.

cijańskiej cesarstwa rzymskiego terminem *superstitio*²² nazywano wszystkie religie nierzymskie²³. Cesarze Severus i Karakalla tym pejoratywnym wyrażeniem określali religię Żydów²⁴. Po ogłoszeniu chrześcijaństwa religią państwową w 380 r. przez Teodozjusza, ustawodawstwo państwowe nazywało tak każdą religię niechrześcijańską (*superstitio Iudaica*²⁵, *paganorum*)²⁶, jak również grupy chrześcijańskie, ale nieortodoksyjne (*superstitio haeretica*)²⁷.

Dalej ustawa stanowiła, że czciciele nieba w przeciągu jednego roku od ukazania się ustawy winni przyjąć wiarę chrześcijańską pod sankcją kar przewidzianych przeciwko heretykom (*quibus praecepimus haereticos adstringi*). Kara zatem nie była ściśle określona przez ustawodawcę, co było dosyć charakterystyczne dla ustawodawstwa cesarskiego. Ustawodawstwo to nie stworzyło jakiegoś uporządkowanego katalogu kar za przestępstwa natury religijnej.

Ustawa nakazywała także konfiskatę świątyń zajmowanych przez czcicieli nieba: *aedificia*²⁸ *quoque [...] Caelicolarum etiam [...] ecclesiis vindicentur*. Nie była to zatem sankcja karna w ścisłym znaczeniu tego słowa, ale pewne ograniczenie o charakterze administracyjnym. Ustawodawstwo cesarskie w tym okresie bardzo często nakładało je przeciwko różnym nieortodoksyjnym grupom. Ustawodawca zmierzał także do ograniczenia ich oddziaływania. Ustawa zabraniała bowiem chrześcijanom przyłączania się do sekty. Zakaz ten był obwarowany sankcją, chociaż nie była ona wyraźnie określona. Ustawa stanowiła, że jeśli ktoś przekroczy przepis, będzie podlegał karze, jak za przestępstwo obrazy majestatu (*sciat, se ad maiestatis crimen esse retinendum*)²⁹.

²² Termin „superstitio” oznacza zabobon, zabobonne wierzenia, zabobonne praktyki, obrzędy. *Słownik łac.-pol.*, t. V, s.v. superstitio, s. 301.

²³ Cic. de nat. deor. 2, 71: maiores nostri separationem a religione separaverunt; Sen. ep. 123,16: superstitio error insanendus est; Sil. 5,125: vena superstitio est.

²⁴ D. 50, 2, 3, 3 (Ulpianus): „Eis, qui Iudaicam superstitionem sequuntur, divi Severus et Antoninus honores adipisci permiserunt, sed et necessitates eis imposuerunt, qui superstitionem eorum non laederent”.

²⁵ Na przykład C. Th. 12, 1, 158(398) [...] quia Iudaicae superstitionis sunt.

²⁶ Na przykład C. Th. 2, 8, 22 (395) Sollemnes paganorum superstitionis dies [...]; C. Th. 16, 7, 6(396) (Eos, qui, cum essent Christiani, idolorum se superstitione impia maculaverint [...]).

²⁷ Na przykład C. Th. 16, 5, 10(383) „[...] ad nullam temen ecclesiam haereticae superstitionis turba conveniat [...]”.

²⁸ Tekst ustawy na oznaczenie budynków należących do Caelicolae używa słowa „aedes”. Słowo to oznacza miejsce święte, dom boży, siedzibę bogów, świątynie, kościoły; użyte w liczbie mnogiej znaczy także dom, dom mieszkalny, pałac. *Słownik łac.-pol.*, t. I, s.v. aedes, s. 89.

²⁹ C.Th. 16, 8, 19.

Przestępstwo obrazy majestatu *crimen laesae maiestatis* w okresie republikańskim oznaczało zdradę stanu, pomaganie nieprzyjaciołom państwa, dezercję, organizowanie spisków i rozruchów. W okresie pryncypatu, kiedy osobę władcy zaczęto otaczać specjalną ochroną karno-prawną, przestępstwo oznaczało obrazę majestatu cesarza. Na sprawców tego przestępstwa nakładano surowe sankcje: karę wygnania i konfiskaty całego majątku, a później także karę śmierci³⁰.

Cesarz, zakazując przyłączania się do Caelicolae pod sankcją kar – jak w przypadku *crimen laesae maiestatis*, nie określał procedury ścigania winnych. Ustawa nie wskazywała także trybunału kompetentnego w tych sprawach; nie określała też przesłanek na temat odpowiedzialności, winy czy rozeznania sprawcy przestępstwa. Dlatego tak trudno ustalić zakres stosowania tej ustawy karnej w praktyce.

Tak zatem analiza ustaw cesarza Honoriusza pozwala wnioskować, że przynależność do Caelicolae była ustawowo zabroniona. Zgodnie z brzmieniem ustawy, czyn taki stanowił przestępstwo (*crimen*). Sankcje karne nie były jednoznacznie określone. Jeśli chodzi o problem doktryny Caelicolae i kwestię zaszeregowania tej grupy, wynik kwerendy jest negatywny. Analiza ustaw i innych źródeł, które dotarły do nas, nie pozwala jednoznacznie wyjaśnić pytań dotyczących tej grupy religijnej.

THE BILLS OF THE EMPEROR HONORIUS AGAINST CAELICOLAE

S u m m a r y

The author of the present paper discusses the bills of the emperor Honorius (Cth 16, 8, 9; Cth 16, 5, 43 = Sirmond 12) against Caelicolae. The latter was a little known pagan and Jewish group which also took on some elements of the Christian doctrine. Honorius' bills bore the penal character. The sovereign declared that belonging to Caelicolae was a crime (*crimen*). The sanctions for this kind of crime were not clearly defined. The text of the bill read that they were to be punished, as in the case of heresy. Any access to this group was forbidden. The sanctions for joining the sect were the same as in the case of high treason (*crimen laesae maiestatis*). The emperor declared that the temples belonging to Caelicolae descended to the church. The bills do not make any mention any the penal procedure.

Translated by Jan Kłos

³⁰ G. H. B r e c h t, *Perdulellio und crimen maiestatis*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung”, 64 (1944), s. 335-359; M o m m s e n, *Strafrecht*, s. 538 n.